

Ιμπεριαλισμός και δομική κρίση του κεφαλαίου*

1. Υπό ποια ακριβώς έννοια το «Πέραν του κεφαλαίου» σημαίνει επίσης «πέραν του Μαρξ»;

Ας αναφέρω καταρχήν κάτι που σχετίζεται άμεσα με το πλαίσιο στο οποίο τοποθετούνται οι απαντήσεις μου, όχι μόνο αυτό της παρούσας στιγμής, αλλά όλων σχεδόν των γραπτών μου. Εγκατέλειψα την Ουγγαρία το 1956, μετά τη σοβιετική στρατιωτική καταστολή της λαϊκής εξέγερσης. Είναι δεδομένο ότι ασκούσα έντονη κριτική στο σταλινισμό ακόμα και πριν από την επέμβαση αυτή, και μάλιστα σε ορισμένα μείζονα ζητήματα, όπως η αυταρχική πρακτική του σχεδιασμού και το εθνικό ζήτημα. Ωστόσο, στο διάστημα Οκτωβρίου-Νοεμβρίου 1956 πείστηκα ότι ένα σύστημα που υπόσχεται την «αποσταλινοποίηση» και στη συνέχεια προχωρά στην εφαρμογή των σκληρότερων σταλινικών μέτρων, όπως έκανε η σοβιετική ηγεσία στην Ουγγαρία, είναι τελείως ανίκανο να υλοποιήσει μια εσωτερική ανανέωση. Ο Λούικατς έλεγε ότι αν το σακάκι μας είναι κουμπωμένο στραβά, το πρώτο πράγμα που έχουμε να κάνουμε είναι να το ξεκουμπώσουμε. Το 1956 συνειδητοποίησα ότι με το να κόβουμε τα κουμπιά και στη συνέχεια να νιώθουμε έκπληξη όταν το φύσημα του βοριά μας κάνει να παγώνουμε δεν προσφέρουμε καμιά λύση. Έτσι, λοιπόν, όλα όσα έγραψα από το 1956 και μετά έπρεπε να αφιερωθούν στη διερεύνηση της αναγκαίας εναλλακτικής λύσης.

Σήμερα είναι οδινθηρά προφανές ότι ο Μαρξ θα πρέπει να γίνει επίκαιρος, στο φως των σημαντικών ιστορικών τάσεων που έγιναν ορατές μόνο μετά το θάνατό του. Η επικαιροποίηση αυτή θα πρέπει να γίνει με το σκοπό ακριβώς της διατήρησης του πνεύματος του έργου του και της αποτελεσματικής χρήσης του ζωτικού πυρήνα του, που παραμένει περισσότερο έγκυρος από ποτέ, στις παρούσες συνθήκες, λόγω της ωρίμανσης ορισμένων μείζονων αντιφάσεων σε παγκόσμια κλίμακα. Τίποτα δεν θα μπορούσε να ήταν καταστροφικότερο από τη δογματική εξύμνηση των γραπτών του Μαρξ, όπως γινόταν στο παρελθόν, ενώ την ίδια στιγμή η ουσία τους βιαζόταν με κάθε δυνατό τρόπο, που κατέληξε –όπως γνωρίζουμε από την πικρή μας εμπειρία– στις περισσότερες μετακαπιταλιστικές κοινωνίες στην πλήρη συνθηκολόγηση.

Το πρώτο πράγμα που πρέπει να υπογραμμίσουμε είναι ότι από το αρχικό σχέδιο του Μαρξ μόνο τα πρώτα του στάδια μπόρεσαν να ολοκληρωθούν στη διάρκεια της ζωής του

Ο István Mészáros είναι Ομότιμος Καθηγητής Φιλοσοφίας στο Πανεπιστήμιο του Σάσσεξ.

* Συνέντευξη στη *FOLHA DE SAO PAULO*, δημοσιευμένη στις 9 Ιουνίου 2002. Οι εφοιτήσεις είναι από τον καθηγητή Marcos Nobre, του Universidade Estadual de Campinas, Brazil.

συγγραφέα τους. Υπ' αυτή την έννοια, όταν εργαζόμαστε πάνω σ' εκείνες τις όψεις του αρχικού σχεδίου που εμφανίζονται κρυμμένες στα σύντομα σχεδιαγράμματα και τις επιστολές του, σημαίνει ότι προχωρούμε πέραν του ίδιου του Μαρξ. Φυσικά αυτό ισχύει πολύ περισσότερο αν μιλάμε για τους ιστορικούς προσδιορισμούς του μαρξικού εγχειρήματος που κατέληξαν στη συνάρθρωση της συνολικής σύλληψης μ' έναν συγκεκριμένο τρόπο, σε συνθήκες βίαιης παγκόσμιας κυριαρχίας της εμπορευματικής κοινωνίας κατά τον δέκατο ένατο αιώνα. Σε μια εποχή δηλαδή στην οποία οι περιπλοκές δυνατότητες ρύθμισης του κεφαλαίου ως «υβριδικού» συστήματος ελέγχου –σε αιχμηρή αντίθεση με την «κλασική» του μορφή– ξέφευγαν από τη θεωρητική διερεύνηση. Από την άποψη αυτή, ο ολόενα και περισσότερο ενεργός υποστηρικτικός/παρεμβατικός ρόλος του κράτους στην παραγωγική διαδικασία, ακόμα και αν κατά περιόδους συγκαλύπτεται σε μεγάλο βαθμό, είναι κεφαλαιώδους σημασίας.

Εκτός αυτού, οι δραματικότερες ιστορικές εξελίξεις που επηρέασαν (και συνεχίζουν να επηρεάζουν) άμεσα τις προοπτικές του κεφαλαίου ως συστήματος συνολικού κοινωνικού ελέγχου κατά τον δέκατο ένατο αιώνα, με βαρύνουσες συνέπειες για τη σοσιαλιστική θεωρία, μπορούν να συνοψιστούν ως εξής:

- (1) η εκτύλιξη μιας ποιοτικά νέας φάσης του *μπερριαλισμού και του μονοπωλισμού*, που στη διάρκεια του εικοστού αιώνα ξεερράγη σε δύο σαρωτικούς παγκόσμιους πολέμους και που με τη σημερινή μορφή της απειλεί το ανθρώπινο είδος με συνολική εξαφάνιση,
- (2) η ανάδυση και η χρεοκοπία των *μετακαπιταλιστικών εγχειρημάτων* επίλυσης, με τον δικό τους περιορισμένο τρόπο, της βαθιάς κρίσης της ανθρωπότητας, λόγω του κεφαλαιακού τρόπου διαχείρισης όλων των ζωτικών όψεων της ατομικής και κοινωνικής συναλλαγής με τη μορφή της αυστηρής κυριαρχίας και υποταγής,
- (3) η αυξανόμενη *σπατάλη και καταστρεπτικότητα* του κεφαλαίου ως τρόπου παραγωγικής αναπαραγωγής. Μια συνθήκη που κάποτε χαρακτηρίστηκε αισιόδοξα από κάποιους ανθρώπους, όπως ο Σουμπέτερ, ως «*παραγωγική καταστροφή*» και που τώρα γίνεται, σ' έναν εξαιρετικά επικίνδυνο βαθμό, σύστημα «*καταστροφικής παραγωγής*»,
- (4) η ανάδυση μιας *χρόνιας ανεργίας* ως αποτέλεσμα της οποίας ο πρώην «εφεδρικός βιομηχανικός στρατός» του Μαρξ μετασχηματίζεται σε *πλεονάζουσα ανθρωπότητα* και καταδικάζεται στην κατάσταση απάνθρωπης ανασφάλειας, στο έλεος αυταρχικών νόμων, ακόμα και στις παραδοσιακές δημοκρατίες, και
- (5) η πρόκληση μιας *ουσιαστικής ισότητας*, που περιλαμβάνει σε εξέχουσα θέση την πλήρη ισότητα των γυναικών σε όλες τις ανθρώπινες σχέσεις και δραστηριότητες και που εισάγει μια ανυποχώρητη διάσταση στον αγώνα για την ανθρώπινη χειραφέτηση.

Σήμερα δεν μπορεί να υπάρξει βιώσιμη σοσιαλιστική θεωρία που δε θα αντιμετωπίζει όλα αυτά τα ανεξερεύνητα από τον Μαρξ μείζονα ζητήματα.

2. Προκειμένου να γίνει κατανοητό το βιβλίο σας Πέραν του κεφαλαίου, έχει πρωταρχική σημασία να σημειώσουμε τη διάκριση στην οποία επιμένετε, μεταξύ «κεφαλαίου» και «καπιταλισμού». Ενώ το «κεφάλαιο» για σας είναι ένα «κοινωνικό μεταβολικό σύστημα ελέγχου», ο «καπιταλισμός» είναι ένας ειδικός τρόπος απόσπασης υπεραξίας και υπερερ-

γασίας. Υπ' αυτή την έννοια, το «κεφάλαιο» μπορεί να επιβιώνει τον «καπιταλισμό», όπως υπογραμμίζετε για παράδειγμα κατά την ανάλυσή σας της Σοβιετικής Ένωσης: ενός συστήματος που αποσπούσε υπερεργασία μ' έναν πολιτικό τρόπο, ενώ την εποχή εκείνη ο «δυτικός καπιταλισμός» βασιζόταν κυρίως σε μια οικονομικά ριθμιζόμενη απόσπαση υπερεργασίας και υπεραξίας. Μια από τις κύριες παραδοχές του θεωρητικού σας πλαισίου φαίνεται αντίστοιχα να είναι ότι το κεφάλαιο προηγείται του καπιταλισμού κατά κάποιες χιλιετίες. Μήπως όμως αυτό οδηγεί σε μια τέτοια διεύρυνση της έννοιας του κεφαλαίου ώστε να κινδυνεύει να αποϊστοριοποιηθεί, καθιστάμενη συνώνυμη της οργανωμένης κυριαρχίας γενικά;

Η παραγωγή και η κατανομή της υπερεργασίας είναι μια θεμελιώδης αιτίαση όλων των βιώσιμων ιστορικών εξελίξεων, της μελλοντικής σοσιαλιστικής κοινωνίας συμπεριλαμβανομένης. Το «μόνο» ερώτημα είναι ποιος έχει την ευθύνη της διαδικασίας παραγωγής και κατανομής. Αυτό ακριβώς είναι τόσο απελπιστικά και αθεράπευτα λάθος σ' όλες τις μορφές διακυβέρνησης του κεφαλαίου τις οποίες θα μπορούσαμε να διανοηθούμε, είτε πρόκειται για τη μετατροπή της υπερεργασίας σε υπεραξία, υπό το καπιταλιστικό καθεστώς, είτε πρόκειται για την απόσπασή της μέσω πολιτικού καταναγκασμού, υπό το σοβιετικού τύπου σύστημα. Το πρόβλημα βέβαια έγκειται στο ότι σε καθεστώς κεφαλαίου την απόσπαση και κατανομή της υπερεργασίας την ελέγχει ένα ξεχωριστό σώμα και όχι αυτό που ο Μαξ αποκάλεσε «ελεύθερα συνεταιρισμένοι παραγωγοί».

Όσον αφορά το ζήτημα της αποϊστοριοποίησης, δεν υπάρχει κανένας τέτοιος κίνδυνος στην προσέγγισή μου. Αντίθετα, τονίζω πάντα ότι η ιστορική φάση του καπιταλισμού περιορίζεται στους τελευταίους τρεις ως τέσσερις, ή το πολύ τρεις ως πέντε αιώνες. Το να μιλά κανείς για «αρχαίο καπιταλισμό», όπως κάνει ο Μαξ Βέμπερ και κάποιοι άλλοι, είναι πράγματι κάτι που (και εγώ) θα αποκαλούσα αποϊστοριοποίηση. Η παρουσία μιας στοραδικής εμπρορευματικής παραγωγής – που τυχαίνει να είναι αυστηρά περιορισμένης έκτασης – απέχει πολύ από το να καθιστά την αρχαία ελληνική κοινωνία καπιταλιστική. Ο σε τελευταία ανάλυση καθοριστικός παράγων για το ζήτημα αυτό είναι η ανάδυση και η αυξανόμενη κυριαρχία του βιομηχανικού κεφαλαίου.

Πράγματι, το κεφάλαιο έχει μια παρουσία χιλιάδων ετών στην ιστορία. Μόνο όμως στις πιο πρωτόγονες μορφές του, ως εμφυιακές εκδοχές του χρηματικού και εμπορικού κεφαλαίου. Όταν υπογραμμίζω αυτή τη συσχέτιση, το κάνω με σκοπό να αναδείξω την ιστορική διάσταση. Σε δυο κατεύθυνσεις. Πρώτον, σε σχέση με το παρελθόν: καθιστώντας σαφές ότι το βιομηχανικό κεφάλαιο δεν ξεπήδησε στην ιστορική σκηνή πανέτοιμο και με πλήρη εξάρτηση, όπως ξεπήδησε η Παλλάδα Αθήνα από το κεφάλι του Δία. Γιατί το κεφάλαιο γίνεται κατανοητό μόνον εφόσον συνυπολογίσουμε πλήρως τις συνθήκες της ιστορικής του γέννησης, σε συνδυασμό με τη διαλεκτική της συνέχειας και της ασυνέχειας. Και δεύτερον, στην κατεύθυνση του μέλλοντος: με την επιμονή στην αναπόφευκτη ιστορική πρόκληση να αντιμετωπίσουμε τις τεράστιες δυσκολίες που μας επιβάλλει το καθήκον της αντικατάστασης/ξεριζώματος του κεφαλαίου ως κληρονομημένου τρόπου κοινωνικού μεταβολικού ελέγχου. Το κεφάλαιο δεν μπορεί να «ανατραπεί/καταργηθεί», όπως φαντάζονται κάποιοι, όπως στην πραγματικότητα ούτε το κράτος αλλά ούτε και η εργασία μπορούν να καταργη-

θούν ως τέτοια. Μόνο ο *καπιταλισμός* μπορεί να ανατραπεί. Αλλά και αυτό μπορεί να πραγματοποιηθεί μόνο σε μια ανστηρά προσωρινή βάση. Γιατί η μετακαπιταλιστική τάξη πραγμάτων παραμένει εκτεθειμένη στον κίνδυνο της παλινόρθωσης, αν δεν αναληφθεί από την αρχή το αναγκαίο έργο του *ξεριζώματος*, ως εγγυητικής συνθήκης, σε σχέση με όλες τις διαστάσεις της παραγωγής και της αναπαραγωγής, από τις λειτουργίες του άμεσου υλικού μεταβολισμού μέχρι τις πιο διαμεσολαβημένες πολιτιστικές όψεις που περιλαμβάνουν οι ατομικές και κοινωνικές συναλλαγές. Από αυτή την άποψη, η κατάρρευση των μετακαπιταλιστικών κοινωνιών μάς αφηγείται έναν πολύ θλιβερό προειδοποιητικό μύθο.

3. Κατά την άποψή σας, η αντικατάσταση του κεφαλαίου (και όχι μόνο του καπιταλισμού) απαιτεί την κατάργηση του κοινωνικού καταμερισμού εργασίας που του αντιστοιχεί. Είναι γνωστό ότι απορρίπτετε κάθε προσπάθεια επιστροφής σε μια προκαπιταλιστική κοινωνική οργάνωση, κάθε ρομαντικής ουτοπίας της «φυσικής κατάστασης» ή της «πρωταρχικής συνθήκης». Από την άλλη μεριά απορρίπτετε επίσης τη θέση εκείνων που υποστηρίζουν ότι η υπερπολυπλοκότητα των σύγχρονων κοινωνιών παριστάνει ένα αντικειμενικό εμπόδιο στην επίτευξη του στόχου που επιδιώκετε στο θεωρητικό και το πρακτικό σας έργο. Υπ' αυτή την έννοια, ποιος είναι ο ρόλος που κατά την άποψή σας παίζει η επιστήμη και η τεχνολογία στο σύστημα διεύθυνσης του κεφαλαίου; Μήπως η θέση σας περί της κατάργησης του ιεραρχικού κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας απαιτεί μια επιστήμη και μια τεχνολογία ποιοτικά διαφορετικές από αυτές που διαθέτουμε σήμερα;

Έχετε απόλυτο δίκιο ότι η εξαφάνιση/ξεριζώμα του κεφαλαίου είναι αδιανόητη χωρίς την υπέρβαση του κατεστημένου ιεραρχικού καταμερισμού εργασίας. Μπορούμε να δούμε και πάλι πολύ καθαρά ότι το τελευταίο αυτό δεν μπορεί να καταργηθεί απλά –ούτε καν με τα πολιτικά μέτρα των ειλικρινέστερων προθέσεων– για όσο χρόνο δεν βρίσκουμε κάποιες βιώσιμες εναλλακτικές λύσεις απέναντι στις κληρονομημένες κοινωνικές μεταβολικές πρακτικές που σήμερα πραγματώνονται στις πολύ γνωστές μορφές κυριαρχίας και υποταγής. Ωστόσο το γεγονός αυτό δεν μπορεί να αντιμετωπιστεί ούτε ως μια μεγάλη πρόκληση για μια ριζική αλλαγή που θα αγκαλιάζει τα πάντα και θα συντηρείται σε πείσμα όλων, ούτε ως μια αυτοεξυπηρετούμενη δικαιολογία για τη διατήρηση των κληρονομημένων κοινωνικών ιεραρχιών. Όσοι επιχειρούν να βρουν στη δήθεν «ανυπέρβλητη πολυπλοκότητα» μια αργισιά αιτιολόγηση για τη συντήρηση της προνομιακής κοινωνικής τους θέσης ανήκουν στη δεύτερη κατηγορία, ανεξάρτητα από το πολιτικό τους χρώμα.

Η αλήθεια είναι ότι η πολυπλοκότητα δεν πέφτει από τον ουρανό, έτσι ώστε να μας επιβληθεί τελικά ως ένας γιγάντιος ακρογωνιαίος λίθος. Θα πρέπει να παραχθεί και να διατηρηθεί στη ζωή, όπως επίσης μπορεί να τροποποιηθεί σημαντικά. Ένα μεγάλο μέρος της αποκαλούμενης «πολυπλοκότητας» του καπιταλιστικού συστήματος (η έλλειψη δηλαδή *διαφάνειας* μεταξύ των παραγωγικών και των καταναμητικών του συσχετίσεων) οφείλεται στην ανάγκη απόκρυψης – όχι μόνο από τους ανταγωνιζόμενους καπιταλιστές, αλλά, πρωτίστως, από τον κοινωνικό ανταγωνιστή, την εργασία– αυτού που δεν θα έπρεπε να αποκρύπτεται σε μια ορθολογικά οργανωμένη αναπαραγωγική τάξη πραγμάτων. Το γεγονός αυτό, επίσης, καθιστά απόλυτως σαφές ότι το πραγματικό ζήτημα είναι ο έλεγχος και όχι η

κοινωνικά αχρωμάτιστη ή «ουδέτερη» πολυπλοκότητα. Δικαιούμαστε να θεωρούμε ότι μια διαδικασία εργασίας οργανωμένη έτσι ώστε οι ελεγκτικές της λειτουργίες να μην χρειάζεται να μετατίθενται σε κάποιο ξεχωριστό σώμα, και, ακόμα χειρότερα, να αποκριούνται, με ανταγωνιστικό τρόπο, από τους ίδιους τους παραγωγούς, είναι μια ενδοφύως λιγότερο πολύπλοκη διαδικασία από την ανυπέρθλητα ανταγωνιστική καπιταλιστική της αλτερνατίβα. Ο «έλεγχος της πολυπλοκότητας» καθίσταται λοιπόν συνώνυμος με την επανάκτηση του ελέγχου επί της διαδικασίας της κοινωνικής αναπαραγωγής.

Το να κριθόμαστε πίσω από την «κοινωνικά ουδέτερη» έννοια της πολυπλοκότητας, εν ονόματι της «επιστήμης και της τεχνολογίας μας» αποτελεί μια προφανή απόδραση. Ο Χάμπερμας, μεταξύ άλλων, μίλησε για την «επιστημοποίηση της τεχνολογίας» και για την αναγκαία αποδοχή μιας τέτοιας διαδικασίας προς το συμφέρον της παραγωγικής προόδου. Ωστόσο, στην πραγματικότητα, αυτό του οποίου γινόμαστε μάρτυρες είναι, αντίθετως, η τεχνολογικοποίηση της επιστήμης στην υπηρεσία του κέρδους, που εξωθείται στα άκρα, ακόμα και με το αντίτιμο μιας υπέρτατης κατασπατάλησης, σε ειθεία αντιδιαστολή με τη σοφή έννοια της θετικής παραγωγικής προόδου. Επομένως, επιστήμη και τεχνολογία θα μπορούσαν να είναι πολύ διαφορετικές, υπό τον όρο ότι θα απελευθερώνονταν από το σημερινό φετιχιστικό τους περιβλήμα. Μια αντίστοιχη ποιοτική διαφορά θα προκύψει αν ανοίξουμε την επιστήμη στη δημιουργική συμμετοχή της τεράστιας πλειοψηφίας της ανθρωπότητας, σε αντίθεση με το σημερινό κατηγορηματικό της αποκλεισμό μέσω του δομικά επιβεβλημένου κοινωνικού καταμερισμού εργασίας.

4. Σύμφωνα με την ανάλυσή σας, ο καπιταλισμός στη σημερινή του μορφή είναι ένας «κρατικός καπιταλισμός», δηλαδή μια μορφή καπιταλισμού που επιχειρεί να ενώσει την πολιτική με την οικονομική απόσπαση της υπερεργασίας. Εσείς επιμένετε ότι μια τέτοια λύση είναι μακροπρόθεσμα αστήρικτη και διακρίνετε μια πολύ σοβαρότερη κρίση από αυτή του καπιταλισμού, συγκεκριμένα τη δομική κρίση του ίδιου του κεφαλαίου. Υπ' αυτή την έννοια, δηλώνετε ότι έχουμε φτάσει πλέον στα όρια του ίδιου του κεφαλαίου και των μορφών κυριαρχίας του. Τι είναι αυτό που σας κάνει να πιστεύετε ότι το κεφάλαιο –και ο καπιταλισμός– δεν θα βρουν και πάλι έναν τρόπο διεξόδου από αυτές τις αντιφάσεις; Τι θα λέγατε προκειμένου να απαντήσετε στην αντίρρηση ότι η δήλωση αυτή ακούγεται σαν τη χιλιοστή διακήρυξη του επερχόμενου θανάτου του καπιταλισμού, κατά τα τελευταία εκατόν πενήντα χρόνια;

Σήμερα, παρ' όλες τις νεοφιλελεύθερες φαντασιώσεις σχετικά με την «ολισθοχώρηση των συνόρων του κράτους», η πλέον ενεργή παρέμβασή του στη λειτουργία της διαδικασίας αναπαραγωγής είναι πέρα από κάθε αμφισβήτηση. Μάλιστα το καπιταλιστικό σύστημα δεν θα μπορούσε να επιβιώσει ούτε μια βδομάδα, ίσως μάλιστα ούτε μια ημέρα, αν το κράτος αποσυρόταν πραγματικά από την παροχή των αναγκαίων πολιτικών και στρατιωτικών εγγυήσεων, αλλά και των απαιτούμενων οικονομικών κονδυλίων, που σήμερα προσεγγίζουν αστρονομικά μεγέθη. Σκεφτείτε μόνο τα μέτρα που ανέλαβε η κυβέρνηση των ΗΠΑ την επαύριον της 11ης Σεπτεμβρίου 2001, από τις αεροπορικές και τις ασφαλιστικές επιχειρήσεις μέχρι τις γιγαντιαίες στρατιωτικές δαπάνες και δράσεις. Η όρεξη για τέτοιου είδους

ενέσεις γίνεται ακόμα μεγαλύτερη, ωστόσο δεν είναι σε θέση να προσφέρουν μια λύση διαρκείας. Γιατί ακόμα και το ισχυρότερο κράτος δεν έχει στη διάθεσή του κάποιο ανεξάντλητο δημόσιο ταμείο και την απαιτούμενη απόλυτη πολιτική και στρατιωτική υπεροχή.

Η απαρχή της *δομικής κρίσης του κεφαλαιακού συστήματος* –σε αντιδιαστολή προς τις πολύ γνωστές *περιοδικές συγκυριακές κρίσεις του καπιταλισμού*– μπορεί να τοποθετηθεί κατά προσέγγιση στα τέλη της δεκαετίας του 1960, ή στις αρχές της δεκαετίας του 1970. Ο αναγνώστης που ενδιαφέρεται μπορεί να βρει μια λεπτομερή ανάλυση των σχετικών θεμάτων στο κεφάλαιο 18 του βιβλίου μου *Beyond Capital*, που εκδόθηκε πρόσφατα στη Βραζιλία. Εδώ θέλω μόνο να υπογραμμίσω ότι οι προσφερόμενες εναλλακτικές λύσεις –όπως, για παράδειγμα, η υπόθεση των «μακρών κυμάτων»– τείνουν να *παίζουν* (ή μάλλον, μετακινώντας τα δοκάρια της εστίας) ακόμα και με τις δικές τους χρονολογικές παραμέτρους. Ούτε θα πρέπει να λησμονούμε το γεγονός ότι τέτοιου είδους υποθέσεις, που κατασκευάζονται σε μια ασαφή αναλογία προς αντίστοιχες υποθέσεις του παρελθόντος, ενώ ταυτόχρονα δηλώνουν ότι εξηγούν τις δυσάρεστες μιας «ριζικά νέας παγκοσμιοποίησης», δεν μπορούν να προσφέρουν κανένα περιεχόμενο στον ευελπιστούμενο «μακρόχρονο θετικό ανοδικό κύκλο», σε απάντηση του κυριάρχου σήμερα «μακρόχρονο καθοδικού κύκλου».

Είναι σίγουρο ότι μια δομική κρίση είναι δυνατόν να διαρκέσει επί μια οδυνηρά μακρά ιστορική περίοδο. Όχι όμως για πάντα. Η συζήτηση σχετικά με τη δομική κρίση του κεφαλαίου απλά επιβεβαιώνει την προφανή αλήθεια, ότι δηλαδή κάθε προσδιοριστικός παράγοντας έχει τα όριά του, γεγονός που ισχύει επίσης για τον κυρίαρχο σήμερα τρόπο κοινωνικού μεταβολικού ελέγχου. Αυτό δεν σημαίνει ότι το τέλος του κεφαλαίου (και όχι απλά του καπιταλισμού) βρίσκεται στα όρια της παρούσας ή της επόμενης γενιάς. Όπως σημειώσαμε ήδη, σε σχέση με το μεγάλο ιστορικό καθήκον της υπέρβασης ως τρόπου κοινωνικού μεταβολικού ελέγχου που αγκαλιάζει τα πάντα, πρέπει να ατενίζουμε μια προϊούσα διαδικασία ξεριζώματος και αναδιάρθρωσης, παράλληλα με τον επιτυχή μετασχηματισμό των αναπαραγωγικών λειτουργιών του συστήματος σε ουσιαστικές εναλλακτικές που θα ικανοποιούν τις ανθρώπινες προσδοκίες. Ας μιλήσουν για το θάνατο του κεφαλαίου αυτοί που πιστεύουν ακόμα στις ικανότητες των μαγισσών. Για μας, το *ξεριζώμα* του κεφαλαίου, που είναι απαραίτητο στην πορεία του ιστορικού μετασχηματισμού, δεν μπορεί να έχει κανένα νόημα χωρίς το θετικό του ισοδύναμο της *εμφύτευσης* των συστατικών στοιχείων ενός βιώσιμου συστήματος. Η ανθρωπότητα δεν μπορεί να ζει στο κενό. Ο θάνατος του κεφαλαίου είναι ένα διακριτό ενδεχόμενο μόνον υπό μια έννοια. Και αυτό απέχει πολύ από το να αποτελεί ένα θετικό ενδεχόμενο. Αναφέρεται στην ακραία καταστρεπτικότητα του κεφαλαίου στην παρούσα φάση της ιστορικής εξέλιξης, που δυνητικά, στον τάφο που ήδη έχει αρχίσει να σκάβει όχι μόνο στο οικολογικό επίπεδο αλλά επίσης από την οικονομική και τη στρατιωτική άποψη, παρασύρει μαζί του και την ανθρωπότητα συνολικά.

5. Για σας, το αποφασιστικό θεωρητικό και πρακτικό πρόβλημα που αντιμετωπίζουμε είναι η *δομική υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο*, γεγονός που παραπέμπει στην *αναγκαιότητα της υπέρβασης του κεφαλαίου ως τέτοιου*, και όχι απλά του καπιταλισμού. Θα ήθελα να θέσω δυο διαφορετικά ερωτήματα που αφορούν αυτή τη θέση. Ποια θα ήταν για σας η εικόνα μιας αληθινά χειραφετημένης κοινωνίας; Και: θα μπορούσαμε να θεωρήσου-

με αυτή τη σύλληψη ως μια νέα εκδοχή του κλασικού διλήμματος «μεταρρύθμιση ή επανάσταση;»

Πραγματικά χειραφετημένη κοινωνία θα ήταν μια κοινωνία όπου τα κοινωνικά άτομα είναι σε θέση να πραγματοποιούν τις δυνατότητές τους ως ελεύθερα συνεταιρισμένα ανθρώπινα όντα. Για το σκοπό αυτό θα πρέπει να μπορούν να επιλέγουν συνειδητά τους σκοπούς και τους στόχους τους απαλλαγμένα από τους αλλοτριωτικούς καταναγκασμούς του αντιγωνιστικού συστήματος του κεφαλαίου, αντλώντας μ' αυτό τον τρόπο αμοιβαία οφέλη από τις μεγάλες δημιουργικές πηγές που αναβλύζουν από τις σχέσεις ουσιαστικής ισότητας. Μια τέτοιου τύπου κοινωνία θα μπορούσε να υπάρξει μόνον εφόσον η *προσαγωγή χρόνου* (time imperative) του κεφαλαίου –που αντιστοιχεί στη μοιραία εσωτερική λογική επέκτασης και συσσώρευσης του συστήματος (εφόσον το κεφάλαιο θα πρέπει πάντα να προσανατολίζεται προς την επέκταση και να καθοδηγείται προς τη συσσώρευση)– αντικατασταθεί επιτιγώς από μια ριζικά διαφορετική λογιστική χρόνου: συγκεκριμένα, τον *διαθέσιμο χρόνο* των ατόμων, που ως κοινωνικά άτομα τον αφιερώνουν αβίαστα στην πραγμάτωση των συνειδητά επιλεγμένων στόχων τους. Αυτό το μέτρο του χρόνου θα ήταν ένα *ποιοτικό* μέτρο, κριτές του οποίου θα ήταν τα ίδια τα άτομα, αποκλείοντας κάθε πιθανότητα εξωτερικού καταναγκασμού. Γι' αυτόν ακριβώς το λόγο, η –τόσο κρίσιμη για τη δημιουργία μιας αληθινά χειραφετημένης κοινωνίας– έννοια του διαθέσιμου χρόνου είναι απόλυτα ξένη και ριζικά ασύμβατη με τις βαθύτερες απαιτήσεις του συστήματος του κεφαλαίου.

Το ερώτημα «επανάσταση ή μεταρρύθμιση» θα πρέπει να ξεταστεί στο ιστορικό του πλαίσιο. Όταν μίλησε σχετικά μ' αυτό η Ρόζα Λουξεμβουργκ, απηύθυνε την κριτική της στον Μπερνστάιν, ο οποίος απέρριπτε συνολικά την ιδέα της επανάστασης εν ονόματι ενός «εξελικτικού σοσιαλισμού», που τελικά αποδείχτηκε ότι δεν ήταν διόλου σοσιαλισμός. Από το δικό μας ιστορικό αδιέξοδο θα ήταν τελείως αντιδιαλεκτικό να αποκλείσουμε τις κατάλληλες μορφές μιας βαθιάς δομικής μεταρρύθμισης από μια ουσιαστική επαναστατική στρατηγική. Η μετάβαση από έναν κοινωνικό σχηματισμό –που χαρακτηρίζεται από την ιεραρχική δομική κυριαρχία του κεφαλαίου επί της εργασίας– σ' έναν ποιοτικά διαφορετικό σηματοδοτεί αναμφισβήτητα έναν επαναστατικό στόχο, όπως είναι η πρόκληση της (εν ευθέτω χρόνω) πλήρους εκρίζωσης του κεφαλαίου από την κοινωνική μεταβολική διαδικασία.

Έτσι, λοιπόν, ο *στόχος* του μετασχηματισμού στον οποίο αποβλέπουμε δεν θα μπορούσε να είναι περισσότερο ριζικός, περιλαμβάνοντας μια μακροχρόνια *κοινωνική επανάσταση* και όχι απλά μια πολιτική επανάσταση. Μιλάμε όμως για μια εν εξελίξει διαδικασία μετασχηματισμού, όπου τα πολυάριθμα μεμονωμένα στοιχεία της στρατηγικά σχεδιασμένης δομικής μεταρρύθμισης συνενώνονται στη συνηγορούμενη ριζική αλλαγή. Αυτό μπορεί να είναι μόνο μια διαλεκτική διαδικασία συνέχειας στην ασυνέχεια και αντιστρόφως, η εξέχουσα στιγμή («uebergreifendes Moment») της οποίας δείχνει προς την κατεύθυνση μιας ποιοτικής αλλαγής εποχής. Υπ' αυτή την έννοια, μια τέτοια διαδικασία είναι σε θέση να οραματίζεται μια «διαρκή επανάσταση», η οποία ενσωματώνει υποχρεωτικά στο συνολικό της πλαίσιο τα συστατικά στοιχεία μεγάλων δομικών μεταρρυθμίσεων.

6. Λέτε ότι το ιστορικό υποκείμενο του επαναστατικού μετασχηματισμού που θα καταργήσει το κεφάλαιο εξακολουθεί να είναι η εργατική τάξη. Τι θα απαντούσατε σ' αυτούς που πιστεύουν ότι το κεφάλαιο και ο καπιταλισμός έχουν αλλάξει τόσο πολύ ώστε η δομική θέση της εργατικής τάξης στην παραγωγική διαδικασία δεν αντιστοιχεί πλέον σ' αυτή που ο Μαρξ απέδωσε κάποτε στο προλεταριάτο;

Οι αλλαγές που αναγγέλλουν την εξαφάνιση της εργατικής τάξης ακόμα και στις καπιταλιστικά πλέον αναπτυγμένες χώρες έχουν διογκωθεί κατά τρόπο άγριο (και μεροληπτικό) από τον Μαξ Σέλερ και τον Μάνχαϊμ μέχρι τους σημερινούς πρωταθλητές του «λαϊκού καπιταλισμού». Η ιστορική διαδικασία της προλεταριοποίησης, που συμπαρέσυρε στην τροχιά της μερικά κοινωνικά στρώματα που βρίσκονταν σε σχετικά καλύτερη θέση (όπως πολλές ομάδες «λευκών κολάρων»), συνεχίστηκε ακάθεκτη καθ' όλη τη διάρκεια του εικοστού αιώνα και δεν δείχνει το οποιοδήποτε σημάδι ανακοπής. Όσον αφορά τη συντριπτική πλειοψηφία των ανθρώπων του πλανήτη, που τυχαίνει να ζουν υπό συνθήκες ακραίας δυσχέρειας, στυφώντας την άθλια ζωή τους και της οικογένειάς τους από λιγότερο από ένα δολάριο την ημέρα, οι έννοιες του στρώματος όπως «ανοδική κινητικότητα» και «αστικοποίηση» (που κάποια στιγμή παρουσιάστηκαν ως το καθολικό μοντέλο ανάπτυξης) συνορεύουν μόνο με την αισχροσύνη. Απ' όλα τα μέρη του κόσμου η περίπτωση της Βραζιλίας είναι αυτή που εύκολα μπορεί να πείσει σχετικά με τα παραπάνω τον οποιοδήποτε. Για να μην αναφέρουμε την Ινδία, όπως και το μεγαλύτερο μέρος της ΝΑ Ασίας και της Αφρικής. Πέραν αυτού, το αδιέξοδο της εργατικής τάξης της Αργεντινής, μιας χώρας που κάποτε θεωρήθηκε ως η πλέον αναπτυγμένη και επομένως το φωτεινό μοντέλο που θα έπρεπε να το μιμηθεί το σύνολο της Λατινικής Αμερικής, μας υπενθύμισε πρόσφατα με δραματικό τρόπο το εξαιρετικά εύθραυστο και ανυποστήρικτο της συχνά ενθουσιωδώς αναγγελθείσας λύσης των κοινωνικών ανταγωνισμών της κοινωνίας μας.

Σε κάθε περίπτωση, το επίδικο ζήτημα δεν είναι η σχετική βελτίωση του επίπεδου διαβίωσης της εργατικής τάξης, που ποικίλλει ανάλογα με τις περισσότερες ή λιγότερες εννοϊκές ιστορικές/συγκυριακές περιστάσεις, αλλά το εφικτό ενός εναλλακτικού τρόπου ελέγχου του ίδιου του κοινωνικού μεταβολισμού. Και, από αυτή την άποψη, η μόνη δύναμη που είναι σε θέση να εγκαταστήσει την απαιτούμενη ηγεμονική αλτερνατίβα στον κεφαλαιακό τρόπο κοινωνικού μεταβολισμού ελέγχου είναι η εργασία, δηλαδή όχι εκείνη ή η άλλη ιδιαίτερη κοινωνιολογική ομάδα της εργασίας, αλλά η ολότητά της, ως ο δομημένος ανταγωνιστής του κεφαλαίου – που είναι σε θέση να εγκαταστήσει την απαιτούμενη ηγεμονική εναλλακτική λύση απέναντι στον κεφαλαιακό τρόπο κοινωνικού μεταβολισμού ελέγχου. Καμιά από τις ιστορικά γνωστές διευκολύνσεις ορισμένων μορφών του εργατικού κινήματος (όπως για παράδειγμα η δυτική σοσιαλδημοκρατία) δεν μπορεί να τροποποιήσει τον βασικό αυτό δομικό προσδιορισμό. Οι συγκυριακές ιστορικές συμπτώσεις υπόκεινται σε αλλαγές τόσο προς τη θετική όσο και προς την αρνητική κατεύθυνση. Γι' αυτόν ακριβώς το λόγο, αν θέλουμε να αξιολογήσουμε την πιθανότητα της ύψιστης σημασίας ηγεμονικής αλτερνατίβας και του κοινωνικού φορέα που είναι σε θέση να την εγκαθιδρύσει, θα πρέπει να εστιάζουμε την κριτική μας στη δομική κρίση του συστήματος του κεφαλαίου ως τέτοιου.

7. Είναι γνωστό ότι διαβλέπετε ότι το μέλλον του σοσιαλισμού θα είναι αφιερωμένο στις Ηνωμένες Πολιτείες. Τι σημαίνει αυτό; Μήπως εκφράζει μια μάλλον απαισιόδοξη οπτική, με δεδομένη τη σημερινή περίπου ανιπαρξία επαναστατικών κινήματων σ' αυτή τη χώρα:

Όταν λέω ότι ίσως ακούγεται απαισιόδοξο ότι το μέλλον του σοσιαλισμού θα είναι αφιερωμένο στις Ηνωμένες Πολιτείες, δεν αποδέχομαι ότι είναι πραγματικά απαισιόδοξο. Η θέση μου απλά δηλώνει ότι προκειμένου να επιτύχει ο σοσιαλισμός, θα πρέπει να αρχίσει επίσης τις καπιταλιστικά περισσότερο αναπτυγμένες περιοχές του κόσμου. Και είμαι πεπεισμένος ότι σε εύλογο χρονικό διάστημα θα το κάνει. Είναι γεγονός ότι προς το παρόν δεν υπάρχουν αξιολογικά επαναστατικά κινήματα στις Ηνωμένες Πολιτείες. Ωστόσο, αν θέλουμε να δούμε την αδυναμία αυτή σε μια προοπτική, θα πρέπει να συνυπολογίσουμε δύο στοιχεία. Πρώτον, ότι μια μειζων επαναστατική εξέλιξη δεν είναι υποχρεωτικό να αρχίσει στις Ηνωμένες Πολιτείες. Μάλιστα, κατά πάσα πιθανότητα, δεν μπορεί να αρχίσει εκεί, με δεδομένη τη βαθιά σταθεροποιημένη θέση του αμερικανικού κεφαλαίου στη χώρα και στο εσωτερικό του παγκόσμιου δικτύου του κεφαλαιακού συστήματος, που επί του παρόντος συνελπάγεται κάποια σημαντικά σχετικά προνόμια και πλεονεκτήματα για την εργασία των ΗΠΑ. Ωστόσο, ακόμα και αν δεν είναι δυνατόν να αρχίσει στις ΗΠΑ ένας ριζικός μετασχηματισμός που να έχει επιπτώσεις στο κεφάλαιο, λόγω των κυρίαρχων ιστορικών συμπτώσεων και των εσωτερικών σχέσεων εξουσίας, αυτό δεν σημαίνει ότι ακόμα και η πιο ισχυρή καπιταλιστική χώρα του κόσμου μπορεί να αυτοεξαίρεται επ' αόριστον από τις συνέπειες των συνθηκών της παγκοσμιοποίησης, τις οποίες αναγνωρίζουν ακόμα και οι υποστηρικτές του συστήματος, ακόμα και υπό μια μάλλον παραμορφωμένη έννοια.

Και το δεύτερο στοιχείο που θα πρέπει να έχουμε υπόψη μας είναι ότι το ζήτημα των επαναστατικών κινήματων ακόμα και στις Ηνωμένες Πολιτείες θα πρέπει να αξιολογείται από την άποψη της ιστορικής δυναμικής των δυνατοτήτων και της επικαιρότητας. Κατά το παρελθόν υπήρξαν στις Ηνωμένες Πολιτείες κάποια σημαντικά ριζοσπαστικά κινήματα, και είναι πιθανό να υπάρξουν και στο μέλλον ανάλογα κινήματα. Από τη στιγμή που θα έχουν διαβρωθεί τα σχετικά προνόμια και πλεονεκτήματα της εργασίας των ΗΠΑ, όπως είναι αναπόφευκτο να συμβεί στην πορεία των μελλοντικών παγκόσμιων εξελίξεων, μόνο κάποιο θαύμα θα μπορούσε να συντηρήσει τη σημερινή κυριαρχία του κεφαλαίου των ΗΠΑ επί της εργασίας.

8. Ο Μαρξ και ο Ένγκελς άρχισαν το Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος με την εξής φράση: «Ένα φάντασμα κρέμεται πάνω από την Ευρώπη – το φάντασμα του κομμουνισμού». Πιστεύετε ότι το «φάντασμα» αυτό κρέμεται πάνω από την Ευρώπη σήμερα:

Μην ξεχνάτε ότι το Μανιφέστο γράφτηκε από τον Μαρξ και τον Ένγκελς ως μανιφέστο για ένα εμβρυακό κομμουνιστικό πολιτικό κίνημα. Έτσι, λοιπόν, η αναφορά στο «φάντασμα του κομμουνισμού» ήταν απόλυτα κατάλληλη για την περίπτωση. Στην πραγματικότητα, την εποχή εκείνη δεν υπήρχε κανένα τέτοιο φάντασμα με την έννοια με την οποία ερμηνεύεται συχνά η ρήση αυτή σήμερα, προκειμένου να συναχθεί το συμπέρασμα ότι ο Μαρξ ανήκε αμετάκλητα στον δέκατο ένατο αιώνα.

Φυσικά κανένα τέτοιο φάντασμα δεν περιφέρεται σήμερα στην Ευρώπη. Τουλάχιστον εφόσον γνωρίζουμε από την *Κριτική του Προγράμματος της Γκότα* του Μαρξ ότι ο ίδιος όρισε τα χαρακτηριστικά του κομμουνισμού σε αναφορά μόνο με την ατώτερη, «άνωτερη φάση του σοσιαλισμού». Ωστόσο, ακόμα και αν δεν περιφέρεται κανένα τέτοιο φάντασμα σήμερα, όπως στην πραγματικότητα δεν εμφανίστηκε ποτέ στο παρελθόν, υπάρχει κάτι πολύ πιο χειροπιαστό. Γιατί αυτό που κρέμεται όχι μόνο πάνω από την Ευρώπη, αλλά από ολόκληρο τον κόσμο, είναι η δομική κρίση του κεφαλαιακού συστήματος ως τέτοιου. Η οποία θα μείνει υποχρεωτικά μαζί μας σ' όλο το προβλέψιμο μέλλον.

9. Ο καπιταλισμός κατά τους μετασχηματισμούς που γνώρισε στη διάρκεια του 20ού αιώνα χαρακτηρίζεται επίσης από την ανάδυση νέων θεσμών και πολιτικών μηχανισμών, άγνωστων στον Μαρξ, όπως ο θεσμός της δημοκρατίας των μαζών. Κατά την άποψή σας, οι αναπτύξεις αυτές οδηγούν σε μια αναγκαία αλλαγή της θεωρίας; Θα συμφωνούσατε με τον Λένιν ότι η συμμετοχή στην εκλογική διαδικασία είναι απλά ένας τακτικός ελιγμός;

Υπάρχει ένα ιδιαίτερα σημαντικό ζήτημα που επηρεάζει άμεσα τις προοπτικές και τις στρατηγικές όλων των ριζοσπαστικών κινημάτων. Η ορθή αξιολόγησή του θα απαιτούσε την ανάλυση των συνθηκών υπό τις οποίες χρειάστηκε να παραχωρηθούν από το κεφάλαιο οι θεσμοί της δημοκρατίας των μαζών, σε συνδυασμό με τη δύστυχη ιστορία τους, που περιλαμβάνει όχι μόνο τις θηριωδέστερες ανοιχτά δικτατορικές ανατροπές, αλλά και τους περισσότερο ραφιναρισμένους τρόπους «ανάκλησης» ή (πρακτικής ακύρωσης) από τις φιλελεύθερες δημοκρατίες των περισσότερων παραχωρήσεων που έγιναν κάποτε, σε βαθμό πραγματικής στέρησης των πολιτικών δικαιωμάτων του εργατικού κινήματος.

Παρ' όλα αυτά δεν μπορούμε να θεωρήσουμε τη συμμετοχή στην εκλογική διαδικασία ζήτημα τακτικού ελιγμού. Αναμφισβήτητα το κοινοβουλευτικό σύστημα βρίσκεται σε μια βαθιά ιστορική κρίση, που εκδηλώνεται σαφώς και στον τρόπο με τον οποίο ένα ευρύ τμήμα του εκλογικού σώματος σε πολλές χώρες αρνείται να ασχοληθεί με τη ρύψη ενός κομματιού χαρτιού σε μια κάλπη, καθώς αισθάνεται παντελώς απογοητευμένο από την εκλογική διαδικασία, η οποία εν ονόματι της επιλογής μεταξύ εναλλακτικών λύσεων (όπως φερειπείν μεταξύ του Μπους και του Γκορ, ή μεταξύ του Μπλερ και του συντηρητικού του αντιπάλου) δεν προσφέρει καμιά πραγματικά εναλλακτική επιλογή. Κάτω απ' όλα αυτά βρίσκουμε την κρίση της κρατικής νομομοποίησης, λόγω των διαρκώς συρρικνούμενων περιθωρίων επιτυχούς πραγματοποίησης των αναπτυξιακών στόχων και αναγκών του κεφαλαίου. Αυτό όμως δεν μπορεί να σημαίνει ότι από εδώ και πέρα η συμμετοχή στον επηρεασμό της φύσης του νομοθετικού σώματος είναι ένα ζήτημα άνευ σημασίας. Αντιθέτως, ο αγώνας διεξάγεται για την ανάγκη ριζικής ανανέωσης του ίδιου του κοινοβουλευτικού συστήματος, στη βάση μιας κριτικής αξιολόγησης των πραγματικών ιστορικών λειτουργιών που αυτό υπηρέτησε στο παρελθόν και των λόγων για τους οποίους ο θεσμός αυτός μετατράπηκε σε ιστορικό αναχρονισμό. Αυτό λοιπόν που βρίσκεται στην ημερήσια διάταξη είναι η ριζοσπαστική επέκταση των λειτουργιών λήψης πολιτικών αποφάσεων στην κατεύθυνση της *ουσιαστικής δημοκρατίας*, μέσω της συνεχώς μεγαλύτερης ενεργοποίησης των μαζικών κινημάτων, σε αντιδιαστολή με την παρεξηγημένη αποχώρηση από την πολιτική

διαδικασία. Τα αναδυόμενα σήμερα κοινωνικά κινήματα, από το Σιάτλ μέχρι το Πόρτο Αλέγκρε και από τη Γαλλία μέχρι την ιταλική γενική απεργία, αρχίζουν να δείχνουν τη σωστή κατεύθυνση.

10. Η έννοια του «ιμπεριαλισμού» όπως τη διατύπωσε ο Λένιν πιστεύετε ότι εξακολουθεί να περιγράφει σωστά την παρούσα κατάσταση μας:

Η θεωρία του Λένιν για τον ιμπεριαλισμό ήταν πρωτίστως επαρκής για την εποχή του, όμως δεν λαμβάνει υπόψη της κάποιους σημαντικούς παράγοντες του σημερινού ιμπεριαλισμού και του μονοπωλιασμού. Η μορφή που γνώρισε ο Λένιν ήταν αυτό που θα αποκαλούσα «αναδιανεμητικός ιμπεριαλισμός», που αμφισβητήθηκε από τις μεγάλες δυνάμεις για λογαριασμό των οιονεί μονοπωλιακών τους εταιρειών. Η φάση αυτή ολοκληρώθηκε την εταύριο του δευτέρου παγκοσμίου πολέμου. Σήμερα υφιστάμεθα τους καθορισμούς του παγκόσμιου ηγεμονικού ιμπεριαλισμού, με τις ΗΠΑ να κατέχουν τη θέση της παγκόσμιας υπερδύναμης: μια νέα φάση που επισκιάστηκε από τη ρουσβελτιανή εκδοχή της προγενέστερης «πολιτικής ανοιχτών θυρών», με τις αξιώσεις της δημοκρατικής ισότητας. Η νέα αυτή φάση, παρότι εμπειδώθηκε αμέσως μετά τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, έγινε σαφώς διακριτή με την εμφάνιση της δομικής κρίσης του κεφαλαιακού συστήματος κατά τη δεκαετία του 1970, καθώς έφερε μαζί της την ανάγκη συγκρότησης της συνολικής πολιτικής διοικητικής δομής του κεφαλαίου υπό τις εντολές μιας «παγκόσμιας κυβέρνησης», της οποίας προΐσταται η χώρα που κυριαρχεί σε παγκόσμιο επίπεδο. Αυτή η μορφή ιμπεριαλισμού, μακράν του να «αποτοπικοποιείται», όπως ισχυρίζονται ορισμένοι, είναι ιδιαίτερα επικεντρωμένη στην εδαφική περιοχή των ΗΠΑ. Πέραν αυτού, δεν είναι πια σταθερή ούτε ικανότερη από τις προγενέστερες μορφές να επιλύει τους ανταγωνισμούς του κεφαλαιακού συστήματος. Ωστόσο, για μια σειρά λόγους, είναι απειλητικότερη για την ίδια την επιβίωση της ανθρωπότητας. Τα ζητήματα αυτά, σε συνδυασμό με τις λογικές τους καταλήξεις που φτάνουν σε μεγάλο βάθος, τα ανέπτυξα δύο χρόνια πριν από τις 11 Σεπτεμβρίου 2001, σ' ένα βιβλίο με τίτλο *Socialism or Barbarism: From the "American Century" to the Crossroads* (Σοσιαλισμός ή Βαρβαρότητα: Από τον «Αμερικανικό Αιώνα» στο κρίσιμο σταυροδρόμι), που πρόκειται να εκδοθεί σύντομα και στη Βραζιλία.

11. Πώς βλέπετε τη Βραζιλία στην ανάλυση σας της παγκόσμιας αγοράς και ποιες είναι οι προσδοκίες σας σε σχέση με τη χώρα μας:

Το έντονο ενδιαφέρον μου σχετικά με όσα συμβαίνουν στη Βραζιλία ανάγεται πολύ πίσω, στα τέλη της δεκαετίας του 1960. Αρχικά αφορούσε την ανάγνωση του οτιδήποτε αναφερόταν στον αντίκτυπο του στρατιωτικού πραξικοπήματος στη Βραζιλία. Ωστόσο, το 1971, ως επισκέπτης καθηγητής στη Σχολή Κοινωνικών και Πολιτικών επιστημών του UNAM, στο Μέξικο Σίτυ, είχα την ευκαιρία να συναντήσω ορισμένους βραζιλιάνους διανοούμενους που υιοθετούσαν μια κριτική στάση και να μάθω απ' αυτούς πολλά πράγματα από πρώτο χέρι. Λίγα χρόνια αργότερα, ως πρώτος διευθυντής του πτυχιακού προγράμματος Κοινωνικής και Οικονομικής Σκέψης στο Πανεπιστήμιο Γιορκ, στο Τορόντο, είχα τη μεγά-

λη τύχη να επεκτείνω τις σχέσεις μου με τους βραζιλιάνους διανοούμενους, χάρη σ' έναν μεγάλο αριθμό ταλαντούχων και αφοσιωμένων μεταπτυχιακών φοιτητών, μερικοί από τους οποίους ήταν την εποχή εκείνη πρόσφυγες στον Καναδά, λόγω της συνεχιζόμενης και ισχυρής ακόμη στρατιωτικής δικτατορίας. Ένας από τους πιο διακεκριμένους ανάμεσά τους ήταν ο Herbert de Souza (Betiño), που βρήκε τραγικό θάνατο στη Βραζιλία πολύ πολύ νέος. Μετά την επιστροφή μου στο Πανεπιστήμιο του Σάσεξ, συνέχισα να έχω πτυχιακούς φοιτητές από τη Βραζιλία, όπως και από άλλες χώρες της Λατινικής Αμερικής. Όπως είναι ευνόητο, τα σεμινάρια και τα φροντιστήριά μας δεν αφιερώνονταν στη συζήτηση αφηρημένων φιλοσοφικών θεμάτων. Η πρώτη μου επίσκεψη στη χώρα σας ήταν το 1983, και με πολύ χαρά επέστρεψα αργότερα, σε διάφορες ευκαιρίες.

Είναι σίγουρο ότι ο δεσμός μου με τη Βραζιλία τροφοδοτείται από επιστήθιες φιλίες και αναζωογονητικές συζητήσεις. Δεν είναι όμως μόνον αυτό. Τρέφω πολλές ελπίδες σχετικά με τη μελλοντική ανάπτυξη της χώρας σας και τη σημασία της για την υπόλοιπη ανθρωπότητα. Γιατί οι δυνατότητές της για θετικούς μετασχηματισμούς με συνέπειες που θα εκτείνονται σε βάθος είναι μεγάλες. Και είναι μεγάλες υπό την έννοια επίσης ότι από τη στιγμή που τέτοιες αλλαγές θα ριζώσουν σε μια χώρα όπως η Βραζιλία, με τις συνέπειες που θα έχει αυτό για όλους μας, ούτε η ισχυρότερη εχθρική δύναμη δεν θα μπορέσει να τις ακυρώσει.